

ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВА ЗА ЙОГО ДЖЕРЕЛОМ

Проблема первісних засновків у сфері права зводиться до його першоджерел, правотворчих сил. У який спосіб первісні засновки у сфері права досліджуються правовими школами? Різні школи права по-різному обґрунтовують підставу нормативності або загальної обов'язковості приписів права. Прибічники природно-правової школи первісні засновки права вбачають у людській свободній волі і визначають право за цим витоком. Представники соціологічної школи права виходять із закладеної у відносинах власності нормативності, з якою і пов'язують обов'язковість правових норм (правові норми відбивають або виражають цю нормативність). Представники психологічної школи права виходять з властивих людині за природою психічних, «імперативно-атрибутивних переживань», з якими і пов'язують обов'язковість правових норм (природні норми виражають природну імперативно-атрибутивну нормативність людських переживань). Історична школа вбачала джерело права в духові народу, з яким і пов'язувала обов'язковість приписів права. Обов'язковість правових норм в юридичному позитивізмі забезпечується їх державним запровадженням.

Якщо природно-правова доктрина обґрунтовує ідеальний, внутрішній витік права (душа, розум, інтелект), то соціологічна школа в юриспруденції розкриває матеріальний витік права, яким є відносини володіння річчю, що розвинулися з її фактичного привласнення в юридичну приватну власність¹. Тож природно-правова та соціологічна школи права ніяким чином не можуть заперечувати одна одну, а, навпаки, вони взаємообумовлюються, взаємодоповнюються. Розуміння справжнього характеру їх взаємозв'язку дуже важливе, бо і сьогодні продовжуються суперечки між ними.

Хід міркування соціологічної школи такий. Якщо є володарі, власники речей, товарів, то умовою їх існування стає о б м і н. Формою обміну є д о г о в і р, юридична угода. І ось у природі договору полягає сенс соціологічної юриспруденції. Правила договору і є правом. Вже за умови нерозвиненої мінової торгівлі (договір обміну) особи, що обмінюються мовчки, визнають одна одну рівними особистостями; вони роблять це вже тоді, коли пропонують одна одній свої блага і укладають між собою угоди.

Таким чином, підставою договорів є рівність та свободна воля власників товару. Як бачимо, соціологічній школі притаманне глибоке розуміння права. Воно тлумачиться як система правових відносин, зміст яких задається самими економічними відносинами володіння, власності, обміну, формою прояву яких є договір, юридична угода. Право, таким чином, похідне, воно є наслідком саморозвитку економіки. Відносини володіння, власності за своєю природою – це такі правові відносини, що можуть існу-

¹ Гегель розпочинає свою філософію права з поняття володіння як найпростішої правової форми відносин суб'єкта

вати до закону і по з а законом. І якщо писаний закон нехтує такою специфічною природою відносин володіння та власності, а тим більше спробує нав'язати свою волю природному перебігу подій у відносинах поміж власниками товару, то такий закон приречений на знехтування.

Право і закон, таким чином, не тотожні явища. Право у своїй цілісності є поняттям соціологічним, а не юридичним. Юридичне, справедливо стверджують соціологи права (і це є дуже сильним місцем у їх вченні, яке неможливо спростувати), є лише формою (порядком) певного змісту. Пізнати в кожному випадку, скажімо, при творенні законів, такий конкретний зміст юридичній науці лише одній не під силу. Вона залежить від інших наук про людину, державу, суспільство. Якщо право є творінням людським, то усвідомлення його сутності неможливе без розуміння природи людини в усіх її проявах, без проникнення в потреби людини, її здібності, прагнення. Отже, розуміння права мусить розпочинатися з антропологічного моменту.

На потребі застосування таких галузей людського знання, як етика, психологія, логіка наголошують соціологи права. Згідно з сутністю їх вчення про право, справжня наука про право розпочинається там, де закінчується юриспруденція [3].

Специфічним різновидом природно-правової школи є і психологічний напрямок. Відомим його представником був голова петербурзької школи права професор Л.Петражицький.

Варто зазначити, що формування вітчизняної психологічної школи права, без сумніву, є наслідком розвитку психології наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Вчені-психологи намагалися дати відповідь на запитання: якщо спостерігати себе самих у внутрішньому нашому житті, то що ми знаходимо в нас самих? Тільки мислення? Ні. Дуже часто саме мислення зумовлене емоційними переживаннями людини, на цій підставі шляхом експериментальної психології намагалися довести, що усе життя людини тотожне переживанням, людське існування розумілося як безперервна зміна почуттів, емоцій, бажань. Потік переживань розглядався як справжня та єдина реальність, і саме в ній народжується природне право.

Тож право є явищем людської психіки. Воно існує тільки в нас, а не поза нами. Психологи права вбачали його основу не в юридичних нормах, створених законодавцем, а, отже, не в зовнішньому авторитеті держави, а в психіці людини і тільки. Це була спроба пізнати право в його найглибшій сутності, незалежно від умов місця та часу, незалежно від визнання тим чи іншим законодавцем, тож антипозитивістська спрямованість психологічної школи права була безперечною.

На думку психологів права, право матиме місце тоді і тільки тоді, коли в психіці суб'єкта є «імперативно-атрибутивне» переживання, тобто приписування собі певних прав, а іншим – відповідних закріплених обов'язків. Відносини між двома сторонами, або ж зв'язки поміж ними, суть правові зв'язки чи правовідносини. «Наші права.» - говорить Л. Петражицький, – суть закріплені за нами, належні нам як наш актив, борги інших осіб. Права і правовідносини в нашому розумінні не складають, таким чином, чогось

окремого і відмінного від правових обов'язків. Те, що з точки зору однієї сторони називається її правовим обов'язком, з точки зору іншої називається її правом» [1, с.46–47].

Таким чином, правове чуття є вихідною категорією психологічної школи права. Суб'єктивні права розглядаються як різновид правових чуттів. Специфіка правового чуття полягає в тому, що воно має характер домагання: існує не тільки людина, яка зобов'язана діяти, а й інша людина, яка має право вимагати від першої здійснення певних дій на свою користь. На цій цілком психологічній засаді з'являється юридична норма як наслідок правового переживання здійснити дії, які справедливо вимагаються іншим, тобто здійснити дії, які переживаються індивідом як належне, повинне, тож позитивне право похідне від правової психіки індивідів як єдиного середовища справжнього права.

П.Михайлов, учень Л.Петражицького, наступним чином підбив підсумок психологічному вченню про право: «...під правом як особливим класом реальних явищ мусимо розуміти усі ті емоційні переживання, ті феномени психіки, реальні явища етичної свідомості, які мають атрибутивний характер, характер домагань, і складають особливий клас реальних явищ, назва яким – право» [2, с.48].

У такий спосіб чинилася спроба обґрунтувати специфічну ознаку права, яка б виокремлювала його з низки інших споріднених і неспоріднених явищ. У зв'язку з цим гостро критикувався позитивізм у праві, який специфічною головною ознакою правових явищ вважав примус з боку держави. «Позитивна юриспруденція, – писав П.Михайлов, – позбавлена належного наукового світла, вивчаючи лише частку правового світу, «сукупність юридичних норм», обов'язковість яких ґрунтується на зовнішньому авторитеті. Вона не знає усього того багатого дійсно-реального правового світу, який живе в правосвідомості людей, і визнає за реальні феномени права ідеологічні величини як норми, як «веління» та «заборони»... тим самим вона пристосовує наукову теорію до потреб практичного побуту, нехтуючи тією належною теоретичною висотою, з якою наука мусить озирати предмет свого вивчення» [2].

На думку вітчизняних психологів права, позитивна юриспруденція дотримується не дійсно реальної, а наївно реальної точки зору, яка вважає випадково знайдене і видне специфічно властивим праву. Поняття «держави» та «примус» не є суттєвими ознаками права. Справжню сутність права можливо знайти шляхом експериментальної психологічної школи права, яка ґрунтується на даних природничо-емпіричних наук. Право в ній є класом реально-психічних імперативно-атрибутивних явищ.

Отже, метод у психологів права – емпіричний; він полягає у спостереженні, досліді, порівнянні. Без сумніву, саме на підставі емпіричного методу вчення психологів права, не дивлячись на цінні його сторони, піддавалося гострій критиці з боку представників вітчизняної природно-правової школи. Ось яким чином описує цю критику учень Б.Чичеріна професор І.Михайловський: «Проф. Чичерін критикував Петражицького, його «Нариси філософії права», говорив, що «чекатимемо подальших випусків, хоча навряд чи від них можна очікувати суттєвих покращень. На поганій

засаді неможливо звести наукову споруду». Чичерін, визнаючи видатні обдарування проф. Петражицького, радить йому «повну перебудову предмета» і не видавати за наукову істину те, «що не має найменшої наукової підстави». На жаль, проф. Петражицький не визнав авторитету Чичеріна і в своїх подальших працях дав лише розвиток і подальші висновки з тих основних положень, які містяться в його «Нарисах з філософії права» [3, с.121].

Емпіризм Л.Петражицького критикував і І.Льїн. На його думку, яскравий і виразний дескриптивний аналіз правового переживання складає неминучу заслугу творів Петражицького; однак цей аналіз абсолютно не є вичерпним і замовчує головне: переживання об'єктивних елементів права. «Автор відстоює послідовно релятивізм у розумінні досліду; внаслідок цього правосвідомість перетворюється в нього в емоційне уявлення про право; смисл і цінність як самостійні предмети не розглядаються зовсім, і дефекти особистого правового і філософського досвіду одержують принципово-теоретичне витлумачення. Усе це змушує визнати, що наукове подолання його теорії необхідне для вірного і творчого розвитку вітчизняної правосвідомості» [4, с.172].

Вітчизняному плюралізму філософських тлумачень права було покладено край на Першій нараді наукових працівників права (1938 р.), після чого офіційною та єдиною у радянській державі стала доктрина юридичного позитивізму. Такі ж сучасні західні концепції, як «живе», не писане право, реальне право, суддівське право, виходять з природно-правового, соціологічного та психологічного підходів до права.

Конституція України відродила до життя доктрину природного права (ст. 21). Це спонукає переосмислення проблеми джерел сучасного українського права, бо за радянських часів ця проблема вирішувалася під кутом зору історико-матеріалістичного вчення про фактори, що створюють право, і офіційного юридичного позитивізму.

Як вже зазначалося, природно-правова доктрина обґрунтовує ідеальний, внутрішній виток права (душа, розум, інтелект). Це змушує нас знову вчитися мислити поняття душі і духу в філософському їх розумінні, як уособлення смислової цілісності людського буття, і у такий спосіб долати спадок, що дістався українцям від радянської філософії і радянського правознавства. Поняття духу є наскрізним поняттям у новій міністерській типовій програмі з філософії. Оскільки ж це поняття є основним поняттям метафізичної або трансцендентальної філософії, то це змушує нас особливу увагу приділяти саме цьому типу філософії [1].

З огляду на сказане стає зрозумілою вирішальна роль методу в сучасному пізнанні права. Якщо юрист виховується на методології позитивізму, то ця методологія вочевидь зумовлює доктрину юридичного позитивізму. Якщо ж юрист зорієнтований на метафізичну або трансцендентальну філософію, то ця методологія безпосередньо зумовлює доктрину надпозитивного або надзаконного права, найглибшою сутністю якого є його різноджерельність. Тож без попередньої зміни методології права неможливо переосмислити й доктрину юридичного позитивізму, бо філософський позитивізм, будучи спрощеною теорією, просто не володіє необхід-

ними пізнавальними засобами для адекватного розкриття складної, різноджерельної природи права.

Під кутом зору різноджерельного права закон (інший юридичний припис) не є єдиним витоком права, поряд з ним існують і інші, значні джерела та форми права недержавного походження (звичай, договір, правова доктрина, судово практика) і закон має смисл лише в єдності з ними. Функція держави – офіційно визнати нормотворчу силу, а відтак і юридичну чинність названих джерел права недержавного походження. На думку сучасних західних правників, жодна з форм права (законодавство, звичаєве право, договірне право, судове право) не може претендувати на звання єдиної практичної та справедливої. Кожна з цих форм має свої переваги і недоліки. Держава існує в системі різних юрисдикцій, де кожна юрисдикція, включаючи і юрисдикцію держави, зв'язана правом інших юрисдикцій [5; 6, с.102].

З усього сказаного випливає, що у своєму визначенні і дослідженні права сучасна теорія має звести в одно всі три традиційні школи юриспруденції – політичну школу (позитивізм), етичну школу (теорія природного права) і історичну (історична юриспруденція) – і створити інтегровану єдину юриспруденцію. Нам необхідно подолати хибну думку стосовно виключної ролі юридичного позитивізму, чи виключної ролі теорії природного права, чи виключної ролі історичної школи юриспруденції. Нам потрібна юриспруденція, яка синтезує всі три традиційні школи і виходить за їх межі.

Список літератури: 1. Петражицкий Л. И. Очерки философии права. СПб, 1900. 2. Михайлов П. Е. Новые идеи в правоведении. Сб. 4. Философия права и нравственности. СПб., 1915. 3. Михайловский И. М. Очерки философии права. Томск, 1914. Т. 1. 6. Фуллер Л. Анатомія права. К., 1999. 4. Ильин И. А. Собрание сочинений. Т. 4. М. 5. Берман Г. Дж. Западная традиция права. М., 1998.

Надійшла до редколегії 12.11.01

Ю. Ф. Кравченко

ІДЕЯ ПРАВА У Г. ГЕГЕЛЯ

У класичній філософії терміном ідея або дух позначають ціле й доконечне усіх речей. Досліджувати державу і право філософськи або метафізично й означає досліджувати ці феномени у їх цілісності й доконечності.

«Філософська наука про право має своїм предметом ідею права – поняття права та його втілення... Ідея права є свободою. Право є наявним буттям свободної волі... Система права є царством реалізованої свободи» [1, с.59, 67, 393]. У цих гегелівських рядках міститься відповідь на запитання, що є доконечним в праві, якою є першопричина всіх правових речей? Мислитель нотує: «принцип свободи – найвищий принцип. Свобода волі є тим принципом, з якого ми починаємо, бо право – не що інше, як здійснення свободи. Право ґрунтується на свободі... Дійсно свободна воля мусить знайти свої права, тоді ми маємо право... Підвалиною права є духовне... Субстанцією духу є свобода... Тож поняття права за своїм походженням